

УДК 930.1(477)

Геннадій Махорін, канд. історичних наук, доцент кафедри історії і політології, Житомирський національний агроєкологічний університет, Україна, м. Житомир

Розвиток історичної науки у XIX–XX ст.

Розкривається еволюція історичних знань та історії як науки в період XIX–XX століть. Окрему увагу приділено історичній думці в Україні.

Ключові слова: історична наука, письмові джерела, історична герменевтика, культурно–історичний тип, історична механіка, історична школа, «народницька», «державницька» історичні школи.

Геннадій Махорин. Развитие исторической науки в XIX–XX веках

Раскрывается эволюция исторических знаний и истории как науки в период XIX–XX веков. Отдельное внимание уделено исторической мысли в Украине.

Ключевые слова: историческая наука, письменные источники, историческая герменевтика, культурно–исторический тип, историческая механика, историческая школа, «народническая», «государственническая» исторические школы.

Gennadiy Makhorin. Developing of a historical science in XIX – the XX-th centuries

In the article reveals the evolution of historical knowledge and history as sciences opens up in the period of XIX–XX of centuries. The separate attention is spared to the historical idea in Ukraine.

Keywords: historical science, writing sources, historical hermeneutics, cultural–historical phylum, historical mechanics, historical school, «populist», «state» historical schools.

Процес формування історичних знань є важливим об'єктом наукових досліджень. Кожен етап цього процесу є поступальним у творенні історичної науки. У зв'язку з цим є потреба вивчення особливостей поетапного вироблення методологічної основи історії як наукової дисципліни. Плідним у цьому відношенні був період XI–XX століть.

До вивчення процесу розвитку історичної науки даного періоду зверталися М.Барг [1], Г.Малинецький [2], Л.Репіна [3], С.Стельмах [4] та ін. Однак у полі їхньої уваги були певні аспекти досліджуваної проблеми. Тому на даний час бракує праць, у яких би комплексно і системно розкривався процес розвитку історичної науки.

На зламі XVIII–XIX ст. розпочинається новий етап розвитку історичної науки (до речі, тоді вона ще називалася історіографією). Він знайшов свій вияв у якісно вищому рівні історичних досліджень. Більш критично і уважно підходять при використанні давніх письмових джерел. Ще А.Л. Шлецер (1735–1809) виділив три напрямки дослідження джерел: критичний, граматичний та історичний. А французькі історики Ш.Сеньобас і В.Ланглуа виділяли критику зовнішню і критику внутрішню. В подальшому М.Каченовський розробив теоретичні основи наукового вивчення джерел. З вітчизняних вчених послідовником А.Л. Шлецера був київський історик В.Іконников. Також наприкінці XVIII ст. нового піднесення набуває історична герменевтика як наука про тлумачення історичних текстів, в'яснення умов їх написання тощо.

В XIX ст. з виникненням академічної історичної науки у її сучасному вигляді використання усних джерел було практично припинено. На думку Л.П. Репіної, в даний час усна традиція використовується істориками не в якості носія історичної інформації, а як засіб для розкриття культурного контексту [3, с.42].

Тоді ж у науковий обіг входить слово «етнос, яке спочатку мало кілька значень: а) рання стадія в історії людства (Л.Г. Морган); б) історико–культурна провінція (А.Бастіан); в) просто культурна одиниця (Ж.В. Ляпунж) [5, с.137] і виникає така галузь як етнологія. Цей термін запровадив ще 1784 р. О.Шаванн, а набув поширення він завдяки працям А.–М. Ампера у перші десятиліття XIX ст.

З активним розвитком економічних і культурних міжнародних зв'язків виникає у XIX ст. таке поняття як «діалог культур». Наповнюється новим значенням термін «цивілізація». З першої половини XIX і до XX ст. слово «цивілізація» вживалося для характеристики певного соціального процесу (В.Мірабо, А.Фергюсон, А.Сміт). Пізніше, з першої половини XIX і до XX ст. цей термін позначає не процес змін, а певний стан суспільства. М.Я. Данилевський, О.Шпенглер (1880–1936) трактували значення «цивілізація» як завершальний етап існування і розвитку людської спільноти. М.Я. Данилевський у зв'язку з цим увів в обіг поняття «культурно-історичний тип» для позначення локалізованих в історичному часі і просторі великих соціокультурних формувань, які у своїй сукупності утворюють всесвітню історію. На думку вченого, кожен культурно-історичний тип проходить три етапи: етнографічний, державотворчий, цивілізаційний [5, с.221,407].

В середині XIX ст. О.Конт висунув концепцію трьох стадій розвитку людського суспільства: 1) стадія теологічного мислення; 2) стадія метафізичного (абстрактного) мислення; 3) стадія позитивного (наукового) мислення. Тоді ж відбувається нове відродження ідеї циклічності розвитку, яка знайшла своє подальше обґрунтування у працях О.Шпенглера і А.Тойнбі (1889–1975), які розглядали всесвітню історію як ряд циклів, культур, кожна з яких проходить одні й ті ж етапи від народження і до загибелі. Послідовником їхніх поглядів у другій половині XX ст. був Л.Мінк, який твердив: «Замість переконання в тому, що існує єдина історія, яка охоплює сукупність світових подій, ми відстоюємо погляд, що існує багато історій... Сама ідея всесвітньої історії зійшла зі сцени усвідомлених переконань» [1, с.34].

Ще однією із прикметних тенденцій в історичній думці XIX–XX ст. стало передчуття завершеності історії. Одним з перших це висловив О.Шпенглер, який вважав, що західна культура пройшла вже період розквіту і перебуває в стані занепаду. Це було пов'язане з кризою техногенної західної цивілізації. З початку XX ст. ця ідея набуває все більшого звучання. Разом з тим висуваються різні трактування кінця історії. Зокрема, ще Гегель, Маркс, Енгельс і сучасні вчені О.Кожен, Ф.Фукуяма вважають, що це досягнення суспільством вершини можливих якісних змін, досягнення суспільного ідеалу в масштабах всесвітньої історії. Більш песимістичне трактування визначає кінець історії як припинення існування людства в результаті планетарної катастрофи, або внаслідок неможливості вирішити глобальні проблеми (продовольча, сировинна, водна і т.д.). Такий погляд висловлюють члени Римського клубу□*, Франкфуртської школи, прихильники технофобського напрямку сучасної філософії. Ще одне трактування подає кінець історії людства і перехід до божественної теократичної історії. Виразниками такої думки були М.Бердяєв, Л.Карсавін, В.Соловйов.

Із сучасних українських вчених про це говорить С.Кримський, наголошуючи, що «наприкінці II тисячоліття (а точніше, у другій половині XX століття) світова історія, справді, почала набувати рис фінальності. Адже в цей час гамлетівське «бути чи не бути?» вперше виходить за межі індивідуального життя й адресується всій цивілізації. Це дилема «бути чи не бути майбутньому?»» [6, с.9]. А якщо бути, то яким шляхом іти? Ф.Фукуяма дає на це таку відповідь. Оскільки історія є прогресом свободи, а розвинені країни Європи вже досягли її розумного апогею, то мета подальшого історичного розвитку у поширенні цінностей лібералізму і демократії в інших регіонах Землі [7, с.3].

Проблема подальшого шляху історичного розвитку людства співзвучна з проблемою подальшого розвитку культури. Постмодернізм, характерний для нашого часу, є переосмисленням нашої культурної спадщини, творчим її використанням, але концептуально нового напрямку у літературі та мистецтві ще не сформульовано. Так і проблема кінця історії, на думку І.Бойченка, – це передусім свідчення вияву межі лінійного розуміння історичного процесу і, відповідно, необхідності якісно іншого, нелінійного підходу до вивчення історії та розгляду її як поліцентричного й нелінійного утворення [5, с.193].

У зв'язку з цим в середині XX ст. виникла окрема галузь – футурологія як наука про майбутнє або «історія майбутнього». Прогнозуванню подальшого розвитку людства, окремих держав і народів, як вважає Г.Г. Малінецький, може допомогти історична механіка. Ще Л.Гумільов вважав, що існує віковий ритм етногенезу і виділяв такі фази: 1,5 – 2 – 2,5 – 3 століття, а також великий, чотирьох-столітній цикл. На думку Л.Гумільова, етногенез можна порівняти з хвилювими процесом, при якому причинно обумовлені події відбуваються з певним часовим інтервалом. Г.Г. Малінецький наголошує на врахуванні цілого ряду факторів при здійсненні історичного прогнозу: «глибину історичної пам'яті», економічну і соціальну динаміку та ін. Разом з тим вчений погоджується з тим, що розробка історичної механіки є складним завданням, тому що традиційні підходи у цій сфері застосувати неможливо [2, с.100,104].

Якщо давати загальну характеристику розвитку історичної науки у XX ст., то слід відмітити, що вона розвивалася, за висловом С. Стельмаха, «на ґрунті теоретичного плюралізму, альтернативних концепцій і синтезу філософсько-історичної думки» [4, с.159].

Свідченням якісно нового етапу світової історичної науки стала поява історичних шкіл наприкінці XIX ст., які відрізнялися своїми дослідницькими напрямками. Американська історична школа зосередила зусилля на створення цілісного уявлення про історію, культуру наро-

дів. Засновником цієї школи був Ф.Боас, тому її ще називають «школою Боаса». Представники її (Д.Робінзон, Ф.Тернер) підкреслювали міжdisciplinарний характер історії. Вони оптимістично оцінювали перспективи людства і роль прогресу, тому їх називали також «прогресивними істориками». Сучасними прихильниками цих поглядів є З.Бжезінський, Тофлер.

Німецька історична школа пов'язана з іменами Леопольда фон Ранке та його послідовників, які ставили у центр уваги історії державу, політичну владу. Карл Лампрехт намагався переорієнтувати увагу науковців на людину, суспільство, однак його погляди набули поширення тільки по закінченні Другої світової війни. Також прихильниками соціальної історії були Отто Хінтце і Макс Вебер.

Французька історична школа раніше підійшла до вивчення соціальної історії, і її внесок у цьому напрямку вагомий. Дослідження пов'язані з такими іменами як Еміль Дюрнгейм, Анрі Бер, Франсуа Сіміанд, Марк Блок. Праці даного напрямку публікувалися, зокрема, у журналі «Анали економічної і соціальної історії». Так само, як і представники американської школи, французькі вчені також відстоювали необхідність міжdisciplinарного підходу. Близькість американської і французької шкіл підкреслює С.Стельмах: «Орієнтація на «тотальну історію» і реконструкція суспільства минулого в цілісності й багатоаспектності розширила предметні рамки дослідження політичної, економічної і культурної історії на такі комплекси як «час», «простір», «шлюб», «сім'я», «дитинство», «сексуальність», «народна культура». Вчений підкреслює також різницю між французькою і німецькою історичними школами: «якщо французька історіографія соціальної історії дала могутній поштовх для досліджень доіндустріальних суспільств, то німецькі історики зосередилися переважно на періодах промислового розвитку... Відмінним було також і поняття «соціальної історії», яке ґрунтувалося на спадщині німецької історичної думки і доробку Макса Вебера – з більшою увагою до проблем зв'язку «цінностей» і життєвих досвідів» [4, с.161,164].

Українська історична думка також пройшла ряд еволюційних змін, характерних загалом для історичної науки Старого світу. Ще на початку XIX ст. продовжував відчуватися благотворний вплив ідей Просвітництва. Це виявлялося у роздумах Розумника Гонорського (1791–1819): «Що таке дух часу? Думка найосвіченішої частини суспільства, результат усіх попередніх дослідів і спостережень, виявлені на даний момент. Розум людський, від відродження наук, мистецтв швидкими кроками прямує до свого вдосконалення» [8, с.183].

Василь Каразін (1773–1842) теж був прихильником і провідником ідей Просвітництва: свободи, рівності, культу знань і т.д. Разом з тим ще тоді В.Каразін звертав увагу і на об'єктивність висвітлення минулого, необхідність дотримання принципу історизму: «...вигуки письменників на похвалу своєї вітчизни, безперервне винищення її у книжках і періодичних виданнях, протиставлення чесот свого народу величавостям чужих, замовчування невдач, перебільшення успіхів – все це не є освіченою любов'ю до Вітчизни! Любов наша до Вітчизни нехай почнеться з любові до істини та благодетства» [8, с.186,187].

Відомий письменник і магістр історії Петро Гулак–Артемівський (1790–1865) вважав себе послідовником поглядів Ж.Руссо, Ж.Расіна. Філософське осмислення просвітницької ідеології ми бачимо також у працях Петра Лодія (1764–1829), а дещо пізніше – Володимира Лесевича (1837–1905).

Останній зробив великий внесок у розвиток філософії історії, наукові основи якої виклав у своїй праці «Ідеї до філософії історії» Й.Гердер. В.Лесевич стояв на позиціях позитивізму, і саме цю напрямку присвячені його дослідження «Нариси розвитку ідеї прогресу», «Позитивізм після Конта», «Філософія історії на науковому ґрунті» та ін. Вчений відзначав, що під філософією історії ми розуміємо вироблене в науці усвідомлення законів життя й розвитку людства... Наше століття передусім є століттям боротьби за вільний, самобутній розвиток людського суспільства і людини як окремої особистості. Погляди В.Лесевича були співзвучні з ідеологією громадського руху і, навіть, цілком, закономірно, що він став активним його діячем, підтримував також зв'язки з народниками. Вже тоді закладалися основи народницького напрямку в українській історіографії, і в цьому – помітний внесок В.Лесевича, М.Костомарова, С.Подолінського та ін. Останній у листі до В.Смирнова писав: «Українці – здебільшого нарід селянський; немає на світі народу, де був би такий малий відсоток вищих станів, і тому жодний український рух у своїй вихідній точці не має сенсу, якщо він не чисто селянський» [9, с.151]. До подальшої розробки цього напрямку долучився і ряд відомих вчених-істориків (Антонович, Грушевський), створивши цілу школу послідовників. Н.Яковенко так пояснює сутність поглядів народницької школи істориків: «Плин історії уявляється реалізацією народних змагань у боротьбі за одну й ту ж головну ідею, котра переходить через увесь ряд віків, в таких одмінних політичних і культурних обставинах. Визначальна ж риса головної ідеї, котра виявляла собою жадання українського народу – це пріоритет громадського начала і тяжіння до соціальної справедливості та рівноправності. Природно, логічним елементом такої схеми було негативне ставлення до держави та її інституцій як апарату насильства, а також до політичної еліти – носія влади, і навпаки – симпатизування стихійним народним рухам, в яких реалізовувалося право народу на по-

встання в ім'я ідеалів «свободи» чи «кращого майбутнього». Звідси випливає висновок, що «народ – єдиний герой історії» [10, с.3].

На початку ХХ ст. зароджується державницька школа української історіографії. Основоположником цієї школи був В.Липинський, який надавав головного значення ролі еліти, аристократії. Його погляди співзвучні з концепцією італійського вченого В.Парето, згідно з якою суспільство поділяється на меншість – еліту і більшість – масу, якою керує еліта завдяки високому інтелекту. В.Парето вважав, що наявність еліти – обов'язкова умова поступального розвитку суспільства, держави. А український історик І.Лисяк-Рудницький висловлював думку, що тільки еліта формує націю, а це, в свою чергу, є необхідною умовою утворення та існування держави. Д.Донцов також стояв на позиції, що спочатку створюється нація, яка потім розбудовує державу. В.Липинський же, навпаки, був переконаний, що не нація будує державу, а етнос завдяки існуванню держави перетворюється у націю.

З встановленням радянської влади більшість українських земель опинилася під владою Радянської Росії. Утвердився тоталітарний режим, під контролем влади було все: і література, і мистецтво, і наука. Зміст і характер наукових праць регламентувався чітко визначеними ідеологічними вимогами. Наприкінці 1920-х рр. марксизм був оголошений як єдина наукова методологія історичної науки. У той же час світова історична наука розвивалася на засадах позитивізму і неокантіанства. Радянське керівництво звузило методологічну базу наукових досліджень і взагалі поле діяльності вчених. За відхід від установлених владою ідеологічних вимог ученому загрожувало, по крайній мірі, забуття, він змушений був писати як кажуть «в стіл», а часто він ставав жертвою репресій, особливо у сумнозвісні 1930-ті роки.

В останні десятиліття набувають поширення «мікроісторія», історія повсякденності. Ця тенденція відбилася у появі фундаментальної праці «Історія приватного життя», написаної колективом французьких учених 1989 р., а також цілого ряду досліджень в інших країнах.

У статті «Парадигми історичної думки у ХХ столітті» зауважується зміна акцентів, констатується, що нині «під сумнів поставлені основи традиційної історичної науки – орієнтація на історію політики і висвітлення подій; положення про те, що держава та економіка є становим хребтом історичної науки, що саме вони визначають когерентний хід історії; «етноцентричність» історії тощо. Постмодерністські теорії розробили багатоаспектне, багатопланове бачення історії, окремої людини в суспільстві, надаючи велику роль життєвому досвіду, структурам поведінки. Тим самим була створена основа для розширення поля історичних досліджень. Історичне пізнання має стати більш комплексним, включати досягнення соціальної герменевтики, структурної лінгвістики, антропології тощо» [4, с.165].

Отже, у ХІХ–ХХ століттях відбуваються важливі зміни у розвитку історичної науки: виробляється методологія дослідження і використання історичних джерел, активізується процес інтеграції культур і співпраці учених різних країн, виникають історичні школи. І нині історична наука знаходиться у процесі постійного якісного розвитку.

Список використаних джерел

1. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. – М., 1984. – 342 с.
2. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика и «историческая механика» // Общественные науки и современность. – 1997. – №2.
3. Репина Л.П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004. – №5.
4. Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті // Політична думка. – 1997. – №4.
5. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – 430 с.
6. Кримський С. Межа тисячоліть – зміна вимірів історії // Вісник НАН України. – 1999. – №7.
7. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. – 1990. – №3.
8. Федченко П.М. Матеріали до історії української журналістики. Випуск І. Перша половина ХІХ століття. – К., 1959.
9. Грушевський М. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922.
10. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2003.

* * *